

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТЬ "ТОТАЛІТАРИЗМ" ТА "АВТОРИТАРИЗМ" В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ (НОВІТНІЙ ПЕРІОД: 1914-1939 РОКИ)

Державні програми для загальноосвітніх навчальних закладів відзначають, що навчання історії в школі найперше має сприяти "розвитку історичної свідомості, розумінню завдань, що стоять перед державою і світовою цивілізацією, критичному осмисленню минулого, прогнозуванню майбутнього".¹ В цьому контексті особливо важливим і складним бачиться формування та засвоєння учнями історичних понять, оскільки вони є провідними в структурі історичних знань, розвиток історичного мислення.

Аналіз шкільних програм засвідчує, що в процесі вивчення історії учням 6-11 класів необхідно засвоїти понад 250 основних понять. Враховуючи психологічні особливості цього процесу, вчені-методисти та вчителі-практики домоглися уточнення понять, які формуються в учнів у процесі вивчення історії, а також виділенні основних положень курсу.² Це сприятиме як оптимальнішому формуванню основних умінь та навичок, так і розвитку розумових здібностей. Водночас, на нашу думку, підручники та програми, зокрема з новітньої історії, не позбавлені суттєвих вад: передусім вони не відповідають сучасним досягненням історичної науки; перевантажені фактичним матеріалом; за структурою, побудовою параграфів, пропонованими завданнями і запитаннями, спрямованими в більшості випадків на репродуктивний характер відтворення знань; не формують вміння викладати "основні положення"; не пропонують дидактичних основ і методичних умов засвоєння історичних понять; зберігають невідповідність обсягу понять термінам, а тому порушується співвідношення понять і термінів, що повинні розкривати їх. Характерні порушення в підручниках з вітчизняної історії³ також негативно впливають на процес формування історичних понять, адже деякі основні поняття зустрічаються як в курсі вітчизняної історії, так і всесвітньої.

Прикладом може слугувати вивчення та засвоєння учнями змісту й сутнісних ознак таких історичних понять, як "авторитаризм" та "тоталітаризм".

Так, нині діюча програма із всесвітньої історії (10 клас) містить спеціальний вступний урок на вивчення визначальних тенденцій світового розвитку в 1914-1939 роках, під час якого учням пропонується дефініція тоталітаризму, десять (!) основних ознак якого займають мало не цілу сторінку "Вступу" підручника.⁴ Це порушує психолого-педагогічні умови формування і засвоєння історичних знань, примушує вчителя вимагати від учнів механічного заучування визначення, штовхає учнів до схематизму і догматизму. Водночас, у "Вступі" підручника відсутнє поняття "авторитаризм", яке характеризує стан розвитку окремих країн Європи у даний історичний період. Як бачимо, й сам вчитель потребує не лише методичної допомоги для проведення вступного уроку, адже певний час ці поняття були словами-синонімами.

Процеси, що відбуваються сьогодні на теренах Центральної та Східної Європи, колишнього СРСР, в тому числі в Україні, характеризують складний і суперечливий перехід від тоталітарних до ліберально-демократичних форм державного правління. Терміни "тоталітаризм" та "авторитаризм" увійшли в

активний фонд сучасної громадсько-політичної та побутової лексики, тому є необхідним розуміння їх точного змісту учнями.

В той же час визначення понять "тоталітаризм" та "авторитаризм" за різними джерелами різне.⁵

Проблематика авторитаризму й тоталітаризму розробляється вченими США, Західної Європи вже давно; у 90-х роках - вченими України та Росії, і продовжує бути об'єктом "круглих столів". Однак, в підручниках з історії свого відображення вона не знайшла, як і в методичній літературі для вчителя.

Нами було проведено анкетування вчителів історії шкіл міста Вінниці та Вінницької області. Відповідаючи на запитання: "Які історичні поняття, на Вашу думку, засвоюються учнями найважче?", переважна більшість опитаних засвідчили, що такими є поняття "тоталітаризм", "авторитаризм", "суспільно-політичні рухи".

Пропонуємо конкретні шляхи формування понять "авторитаризм" та "тоталітаризм", які допоможуть учням засвоїти їх теоретичні моделі, вільно та усвідомлено користуватися науковою термінологією.

На наш погляд, доцільним на вступному уроці є ознайомлення учнів одночасно з двома поняттями, введення чіткої характеристики цих понять, створення теоретичних моделей та розмежування тоталітарного та авторитарного режимів. Значно поліпшує роботу над поняттями, враховуючи можливості кожного учня, досягнутий ним рівень знань та умінь з історії, Таблиця 1 "Теоретичні моделі: тоталітарний режим, авторитарний режим". Під керівництвом учителя учні записують ознаки одночасно в обох колонках, коментуючи їх попарно. Такий запис усуває можливість плутати чи ототожнювати поняття "авторитаризм" та "тоталітаризм", сприяє створенню образної картини історичного явища.

Таблиця 1.

Теоретичні моделі.	
Тоталітарний режим	Авторитарний режим.
<p>1. Офіційна унітарна ідеологія, що охоплює всі життєво важливі аспекти людського існування, в основі якої несприйняття наявних дотепер суспільних порядків, згуртування членів партії заради побудови нового суспільства, в тому числі насильницьким методом.</p> <p>2. Єдина масова партія, очолювана, як правило, однією людиною – диктатором; вона стоїть над бюрократичною державою або повністю з нею переплетена.</p> <p>3. Система терористичного поліцейського контролю - терор спрямований не лише проти "ворогів" режиму, а й проти обраних згідно з ідеологічною доктриною груп, класів населення.</p>	<p>1. Відсутність новоствореної унітарної ідеології, що закликає до тотальної перебудови суспільства, а натомість орієнтація на традиційні національні, політичні та моральні цінності; часто на релігійні постулати.</p> <p>2. Наявність лідера, який користується авторитетом серед усіх представників правлячого блоку та більшості громадян, який стежить за дотриманням балансу інтересів провідних соціальних груп; відсутність єдиної добре організованої партії, що узурпує всю державну владу.</p> <p>3. Перебирання авторитарною владою частково законодавчих функцій та репресії проти тих, хто прагне підірвати стабільність режиму.</p>

<p>4. Контроль партії над усіма засобами масової інформації, збройними силами та громадським життям суспільства.</p> <p>5. Абсолютна централізація економіки.</p>	<p>4. Наявність "обмеженого" плюралізму.</p> <p>5. Почасті контрольована і досить ефективна ринкова економіка.</p> <p>6. Опора авторитарної влади на традиційні соціальні структури.</p>
---	--

Вступний урок вимагає від учителя доброго знання змісту історичного матеріалу, програми та шкільного підручника з історії. Процес формування історичних понять - це систематична робота протягом тривалого часу, а тому наступним етапом є виділення суттєвих ознак (в нашому випадку вони називаються "сутнісні параметри") тоталітаризму та авторитаризму, що значно полегшує розуміння самих понять, закріплює знання їх сутності з метою вироблення вміння оперувати ними. При допомозі вчителя під час співбесід учні складають Таблицю 2 "Сутнісні параметри тоталітарного та авторитарного режимів".

Тоталітарний режим.	Авторитарний режим.
<p>1. Наявність масової ієрархічно організованої партії на чолі з вождем, яка генерує нову унітарну ідеологію та монополізує всі форми державної влади.</p> <p>2. Повний державний контроль над економікою та всіма формами життя суспільства.</p>	

Спочатку заповнюється ліва колонка таблиці. Після цього заповнюється права колонка. Як свідчить практика, такий шлях дає змогу виділяти суттєві ознаки тоталітаризму й авторитаризму практично безпомилково, впізнавати режими у країнах Центральної та Східної Європи переважною більшістю учнів.

Пам'ятаючи, що вивчення фактичного матеріалу відбуватиметься пізніше, на вступному уроці вчитель готує учнів до переходу від узагальнень до аналізу конкретних фактів, вводить в свою розповідь конкретні історичні факти про наявність такого явища, як авторитаризм.⁶ Вчитель керує процесом розвитку мислення учнів, поєднуючи абстрагування та конкретизацію.

Важливим та необхідним під час формування історичних понять є наявність робочих зошитів, ведення письмових записів, адже активна пізнавальна діяльність учнів при формуванні понять є одним з важливих засобів навчання. Ось чому кілька сторінок в зошиті повинні бути відведені для термінологічного словника, який неодмінно має заповнюватися учнем під керівництвом учителя.

Формування понять "тоталітаризм" та "авторитаризм" продовжується на повторювально-узагальнюючих уроках, коли учні мають їх теоретичні моделі та визначення, знають сутнісні параметри, вивчили фактичний матеріал по країнах. З метою оволодіння глибоким містом цих понять, проникненням у їх сутність,

вчитель пропонує учням таке логічне завдання: "За вказаними основними критеріями охарактеризуйте тоталітарний та авторитарний режими. Наведіть факти, які підтверджують висновки."

Таблиця 3.

Основні критерії	Тоталітарний режим	Авторитарний режим
1. Якою є політична влада?		
2. На які соціальні сили та групи спирається режим?		
3. Якими є основні засоби контролю над суспільством?		

Учні виконують завдання самостійно, заповнюючи обидві колонки, називають конкретні держави (Німеччина, Італія, СРСР, Іспанія, Польща, Угорщина), в яких впродовж 1914-1939 років існували тоталітарні та авторитарні режими.

Процес формування історичних понять особливо впливає на уміння і навички учнів. В контексті головних тенденцій розвитку викладання історії в європейських школах, умінням і навичкам останнім часом приділяється більше уваги ("знання як") поряд із умовною групою знань "плідні ідеї".⁷

Водночас, запропоновані нами шляхи формування понять "тоталітаризм" та "авторитаризм" в шкільному курсі всесвітньої історії новітнього періоду (1914-1939 роки) допоможуть учителю під час вивчення курсу новітньої історії України⁸, в якому також формуються ці поняття.⁹

Міжкурсові зв'язки всесвітньої історії та історії України сприятимуть формуванню основних умінь учнів.¹⁰

Методичними умовами, що забезпечують ефективність процесу формування понять "тоталітаризм" та "авторитаризм", є створення вчителем атмосфери спільної проблемно-діалогічної діяльності, небайдужість до матеріалу, що вивчається.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів.- Історія України. Всесвітня історія (нова редакція). 5-11 класи.-К.,1998.- С.3; 2. Там само.- С.6; 3. Серова Г. Про порушення методичних умов формування понять у підручниках з вітчизняної історії.// Історія в школі.- 1997.- N1-2.- С.33-35; 4. Всесвітня історія: 1914-1939 рр.: Навчальний посібник для 10 класу середньої загальноосвітньої школи./ Авт.упорядн.:Я.М.Бердичевський, Т.В.Ладиченко.- К.,1998.-С.3-4; 5. Юридична енциклопедія.- К.,1998.- С.38. Советский Энциклопедический словарь.- М.,1980.- С.18,1338. Якушик В. Різновиди політичних режимів.// Віче.- 1995.- N9.- С.130-131; 6. Всесвітня історія: 1914-1939 рр.-С.167,178,192; 7. Терно С. Сучасні тенденції розвитку історичної освіти: досвід Ради Європи.// Історія в школі.-1997.- N7.- С.1-2; 8. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша (1917-1945 рр.):// Підручник для 10-го класу середньої школи.- К.,1994.- С.339,340; 9. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. - С.72; 10. Там само.- С.73.